

A „napló” mint alakzat

(Változatok a prozopopeiára XVIII–XIX. századi irodalmunkban)*

„L' être écrit”
(Jacques Derrida)

Az individuum kérdése a XVII. és XVIII. század fordulóján vált központi szerepűvé, magának a szubjektumnak a fogalma is történeti képződmény. Temporálisan változó sajátosságainak értelmezéséhez három, egymással összefüggő szempont kínálkozik: az ember, aki szubjektummá válik (*subjection* 'alárendelés'), a nyelv, és az a társadalmi kontextus, amelybe a szubjektum behelyeződik.¹ A három szempont kapcsolódásának vizsgálata lehetséges a XVIII. században megnőtt jelentőségű önéletrajzi szövegekben, introspektív (napló) és a nyilvánosság-szerepet alakító (levél) műfajokban. Ezeknek az irodalmi formáknak mint a szubjektum nyelvi konstituálódása változatainak a bemutatására vállalkozom tanulmányomban; bevezetésként szükséges a három írásformát összekapcsoló prozopopeia fogalmának tisztázása, a szubjektumot meghatározó fenti szempontoknak megfelelően.

A önmagát szubjektumként pozicionálni akaró szerző nem mutatkozik a „nyelv uralójának”, mert a szövegében létrejött szubjektum, mint „arc”, nem feleltethető meg a maga személyének: a szöveg létrejötte a leírás időpontjára jellemző speciális diszkurzív nyomok, erővonalak kereszteződésével történik meg,² tehát az (önéletrajzi) szövegben megalkotott szubjektum a szerző életének több pontján mindig különböző. Ez egyetlen, retrospektív önéletírásban nem mindig válik nyilvánvalóvá,³ a naplófeljegyzésekben azonban egyértelmű az önmagát létrehozó megnyilatkozónak a heterogenitása. Az arc adása, a prozopopeia ugyanakkor a nyelv konstituáló jellegéből adódóan is „arcrongálás / arctalanítás [de-facement], mert amennyiben az arc nyelvi aktus által adott, »csak« alakzat.”⁴ – A XVIII–XIX. században felértékelődött szubjektivitás az akkori ön-narrációkban lehetővé tenné egy a priori, nyelv előtti tudati apparátus működését, az „önarckép-rajzolás” megtervezettségét. Közlebb áll azonban az igazsághoz az a megfogalmazás, hogy „az önéletírói vállalkozás [és az ennek létrejöttét befolyásoló diszkurzusok kapcsolódása] hozza létre és határozza meg az életet.”⁵

A tanulmányban konkrét szövegek vizsgálata révén a szubjektum konstituálódásának az egyes formákból adódó különbségeit és az adott időinter-

*A tanulmány tematikus párja a szerző *Ignotus és Emma. Veigelsberg Hugó álnevei* című szövegének. (Irodalomismeret, 2001, 3–4, 135–138.)

vallumra jellemző speciális sajátosságait mutatom be. (Egyaránt kiterjed a figyelmem fiktív és nem fiktív szövegekre, ezek megkülönböztetését a propopeia működtetése fölöslegessé teszi, különben sem a körülményesen hozzáférhető referenciális vonatkozás dokumentumainak, hanem az ön-átélés mikéntjéről szóló tudósításnak tekintem a szövegeket. Lényeges lehet azonban a közéleti és magánéleti levelezés megkülönböztetése, külön figyelmet szentelek a levelek magánéletiségének nosztalgiájából táplálkozó, fiktív levelekből összeálló regények egyedi jellemzőinek.) A formai különbségek vizsgálatát záró konklúzió generálta, hogy kísérletet tegyek a „napló” megértési alakzatként való értelmezésére. Ezáltal abba a „vonatkoztatási rendszerbe” (frame of reference) kívánok illeszkedni, amely az „avatag tükörmetaforika” és a „másság” témája kapcsán alakult ki, és az utóbbi évek magyar irodalomtudományi diszkurzusában jelentősen érinti a *Fanni’ Hagyományai* szövegét is.

Önéletrajz, emlékirat, vallomás

Az önéletrajz, a memoár, a vallomás műfaja – a tematikus különbségek ellenére – összekapcsolódik azáltal, hogy a szerző életének adott időpontjában összegzi, elbeszéli múltjának egy időszakát, amelynek a megírás időpontja a lehetséges legvégső eseménye. Az elbeszélte események a naplóban és levélben is múltbeliek,⁶ az önéletrajzban ugyanakkor a szerző a múlt eseményeinek utánját, következményeit is ismeri, ennek az ismeretnek megfelelően egészíti ki reflexiókkal azokat az eseményeket, amelyek megtörténéseinek pillanatában még a következmények felőli bizonytalanság jellemezte: az emlékezés biztos pozíciója egyfajta metanyelvet, „narratív identitást”⁷ hoz létre.

Aurelius Augustinus *Vallomásai* mellett a XVIII–XIX. században az autobiográfia műfajának sajátosságait az európai irodalomban két nagy hatású szöveg jelölte ki: Jean-Jacques Rousseau *Vallomásai* és Goethe önéletrajza, a *Dichtung und Wahrheit*. Az élet adott szakaszának elbeszélési kényszere Augustinusnál isteni hatásként, Rousseau-nál „dramatizált zseniális inspirációként” értelmeződik, Goethe szövegének létrejöttét dominánsan a felvilágosodás fejlődéseszménye motiválta.⁸ Goethe a következőképpen fogalmazta meg a szubjektum megképződésének (Bildung) reprezentációját: „életünk valamely ténye nem aszerint számít, hogy valóság-e, hanem aszerint, hogy jelentett-e valamit”⁹ – és az önéletírás célját az egyén és történelem viszonyának megragadásában jelölte ki. A magyar irodalomban a műfaj hagyományát kialakító XVIII. századi írásokban elsősorban Goethe hatása válik az augustinusi mintához mérhető jelentőségűvé, a két – több szempontból eltérő – szemléletmód sajátosan keveredik ezekben a szövegekben. Bethlen Miklós *Önéletírásában* meghatározó „a Goethe kodifikálta *Dichtung und Wahrheit*: költészet és valóság viszonya, a tények olykor szubjektív, költői elrajzoló-lása”.¹⁰ A valóság alakításának tudatossága felől azonban elbizonytalanít a

feltételezhető őszinteség: az *Önéletírás* „az emlékirat gyónó típusába tartozik, az augustinusi minta nyomán készült, s legközelebbi elődje Rákóczi *Vallomásainak*”.¹¹ Ezen a ponton szükséges lehet az emlékezés által összevont, de tematikusan eltérő műfajok (emlékirat, vallomás, önéletrajz) elkülönítése. Az emlékiratban domináns az a társadalmi-történelmi kontextus, amelybe a szerző belehelyezi életét, az önéletrajzban ezzel szemben a szerző életének eseményei lényegesek. A vallomásíró életének az emlékezés pozíciójából disszonánsan szemlélt eseményeit beszéli el, ami feltételezi az emlékezetnek mint lelki valóságnak szembeállítását a testtel (Augustinusnál: „Lélek és emlékezet egy és ugyanaz.”¹²). Goethe hatásának, a történelem és fikció szükségszerű kereszteződésének, illetve a vallomásírás hagyományának ellentmondását Bethlen *Önéletírása* esetében az „elbeszélő hang” fogalmának bevezetése oldhatja fel: „[...] az elmesélt események megtörtént dolgok az *elbeszélő hang* (*voix narrative*) számára, melyet itt azonosnak tarthatunk az implikált szerzővel, azaz a valóságos szerző fiktív álruhájával. Beszél egy *hang*, amely elmeséli azt, ami *számára* megtörtént. Belépni az olvasásba, azt jelenti, hogy az olvasó és szerző közti szerződésbe befogadjuk a hitet, mely szerint az események, melyekről az elbeszélő hang beszámol, e hang múltjához tartoznak.”¹³

A *Confessio peccatorisban* (*Egy bűnös vallomásai*) II. Rákóczi Ferenc Bethlenhez hasonlóan a vallás és lelkiismeret kontrolláló hatása alatt beszél múltjáról, a francia *Mémoires* (*Emlékiratok*) megírásával azonban eltérő módon reprezentálja magát. A kettős én-reprezentáció igénye Kazinczy Ferenc önéletrajzi szövegeiben teljeseedik ki, ahol a valóságos szerző fiktív „álarca” önmagára hívja fel az olvasó figyelmét. Kazinczy Ferenc a *Fogságom naplójában* egészen eltérő módon beszéli el az 1794 és 1801 között eltelt eseményeket, mint a *Pályám emlékezetében*: mindkét szöveg prozopopeia.¹⁴ A *Fogságom naplójában* a narrátornak az események jelenideje-beli énjével való fokalizációs azonosulása, ezáltal az önreflexív műfaji meghatározás az emlékezés működése által dekonstruálódik. Aurelius Augustinus¹⁵ vallomásíró tevékenységét értelmezve állapítja meg, hogy az emlékezés a saját működésére is emlékezik: „Arról is szól emlékezetem, hogy emlékeztem; amint később majd annak emlékezetét, hogy most vissza tudok emlékezni, szintén emlékező tehetségem erejének tulajdonítom.” Elméletének megfelelően továbblépve: az emlékezéskor az események és a hozzájuk kapcsolódó érzelmek kombinációnak az eredményei, hiszen az érzelmeket („a lélek négy fő hullámszerű irányát”) az eseményhez hasonlóan, a memóriából vesszük elő, nem éljük át újra őket. „Lelkem érzéseit is emlékezetem őrzi. [...] Például emlékezem, hogy örültem anélkül, hogy örülnék. [...] Fordítva is megtörténik; néha örömmel emlékezem a múlt szomorúságára.” A *Fogságom naplójában* előfordul, hogy az emlékek felbukkanásában olyan mozzanatok jelennek meg, amelyek még az esemény pillanatában átélt érzelmek megítélésében is elbizonytalanítanak, Ka-

zinczy mégis konkrét emóciót rendel a történetekhez: „*Bátran viselém magamat*, de annyira magamon kívül, hogy ámbár tudhatám, hogy Almásy Pál excellenciája mint ezen királyi tábla deputációjának praesese, nem középen ülne, hanem felül, a kövér Somogyit mindég excellenciáztam, úgy hívén, hogy ő az az Almásy.”¹⁶ A disszonáns vagy egybehangzó ön-narráció a szubjektumnak a megnyilatkozás pozíciójabeli állapotát jellemzi, az emlékezés működése szempontjából is.

Kazinczy a *Fogságom naplója* és a *Pályám emlékezete* című „emlékiratai”-ban két, egymástól különböző „arcot” kialakítva mutatja be magát a nyilvánosság előtt, a megosztott én-reprezentáció értelmezése lehetséges a vallomásos/emlékiratírói hagyományhoz való viszony szempontjából. Egy megélt életszakasz reprezentatív (a *Pályám emlékezete* mint emlékirat) és gyónás jellegű (vallomás, illetve az őszinteségben hasonló napló) bemutatása csak látszólag valósul meg Kazinczynál. A „lelkipásztori hatalom” (Foucault) által megkövetelt gyónás teljesítésének látszatát létrehozó naplóforma, illetve e műfaji önmeghatározás dekonstruálódása az „ideológia interpellációja internalizálásának” (Althusser) lazulására utal, amelyet ekkor a felvilágosodás erkölcsi tanításai váltanak ki, ezek „egy reménytelen törekvésről tanúskodnak, mely arra irányul, hogy a meggyengült vallás helyett intellektuális alapot találjanak a társadalomban való kitartásra”.¹⁷

Levél

Az emlékiratban a szerző neve megelőzi a szubjektumot konstituáló szöveget, ezáltal meghatározza az olvasási horizontot. A levélíró aláírja a levelét: a levélben az „arc” előzi meg a nevet, az olvasó az előbb megismert „arc” alapján ítéli meg a megnyilatkozót.

Mikes Kelemen a *Törökországi levelekben* az emlékirat és levélgyűjtemény között átmenetet képező műfaj megteremtésével a levél és emlékirat leglényegesebb különbségét emelte ki. „Az emlékirat egyes szám első személyű beszélő-helyzetét úgy őrizte meg [...], hogy teremtett hozzá egy visszabeszélt, felelőt is, »P. E. grófnő« személyében.”¹⁸ A levélben a szerző a szöveg őt megelőző helyzetéből adódó nyelvi lehetőséggel konkrét címzettnek szóló én-reprezentációban élhet: különböző személyeknek különbözőképpen mutathatja be magát. Az érzékenység poétikai sajátosságait előtérbe helyezve „a levél a másik felidézésének eszköze a levélíróban, amely másik vonalainak fokozatos elmosásával, önmaga egyre mélyebb felkutatásával jár együtt”.¹⁹ A levélírás azonban, amely nemcsak a személyes találkozás pótlására, hanem elkerülésére is alkalmas, éppúgy szolgálhatja a világba vetettség élményéből adódó magány, mint a reprezentáció iránti igényt.

A levelezés, a „jelenlét” nélküli dialógus kommunikációs egységei – a szó legszorosabb értelmében vett – *írá*sok, ami a *korrespondancia* lehetőségét biztosítja. A latin eredetű szó etimológiai vizsgálata alapján egyaránt jelent leve-

lezést és megfelelést.²⁰ A francia *correspondance* ('levelezés') a nyelv rejtélyes, elmés kétértelműségét abszurdításba fordító műfaj megnevezésére is szolgál, mellyel kapcsolatban Baltasar Gracian az „egymást taszító szélsőségek egybekapcsolásáról” beszél (*concordar los extremos repugnates*).²¹ A „megfelelés” leveleiben a megírás és az esemény között eltelt idő nem jelentős, mégis az események múltbelisége érződik. A levélregényekben ezt fokozza, hogy a történet újabb és újabb mozzanatairól mindig utólag értesülünk, mindig már megtörténtként ismerjük meg őket. Dorrit Cohn erre Richardson és parodizálói (Fielding, William Shenstone) levélregényeinek összehasonlításával hívja fel a figyelmet: a Richardson-regényeknek éppen azt a tulajdonságát túlozzák el, amely az író elméleti fejtegetései ellenére nem is jellemzi a regényszövegeket, hogy a levelek nem átgondolt, hanem „közvetlen reakciók” lennének.²²

Az emlékiratban a biztos pozíció, a levélben a nyelvi lehetőség hatása a reprezentáció szerzői irányíthatóságát biztosítaná, ha a szubjektum nem kényszerülne olyan jelölőkön keresztül reflektálni önmagára, amelyekből ő maga hiányzik. A XVIII. században a szubjektivitás ön-reprezentálásának lehetetlensége eltérő okokra vezethető vissza a közéleti és magánéleti levelezésben.²³ A másolás és terjesztés következtében kisebb-nagyobb nyilvánosság előtt folytatott közéleti levelezésben „a levélíró alany egyéni tulajdonságai alárendelődnek a nagyobb, közösségi céloknak, a nyilvánosság-szerepnek: ennek jegyében alakítják alanyuk bemutatását, s egy nyilvánosságra is méltó *én-reprezentációt*. Formált alany ez, amelyben együtt vannak a létező, a szándékolt és az eszményi jegyek.”²⁴ Bethlen Miklós és Kazinczy Ferenc a levelezésében és emlékirataiban eltérő módon ír azonos eseményekről (jellemző példa lehet a *Fogságom naplója* és a Kazinczy-levelezésben a fogság élményére reflektáló kijelentések²⁵ konkordanciája), Kazinczy és Bethlen formált énje azonban nem abszolút belső indíttatásnak, hanem csupán a korra jellemző speciális diszkurzív nyomok és erővonalak közötti válogatásnak az eredménye.

A magánéleti levél reprezentáló szerepének értelmezése kialakuló interszubjektív komplexumokban a legadekvátabb, amelyeknek működését a fikatív levelekből összeálló regények (különösen Choderlos de Laclos *Veszedelmes viszonyok* című levélregénye) az esztétikai cél elérése érdekében polarizálva mutatják be. Laclos regényében a CXXXV., CXXXVII. és CXXXVIII. levél egy esemény egy-egy, a másik kettőtől különböző narratíváját tartalmazza, ezzel megvilágítja a megnyilatkozó és címzett egyaránt domináns szerepét. A valóság nyelvi megkonstruálásának irányíthatósága azonban bizonytalanná válik az interszubjektív komplexum résztvevőiben. A regény, a fikció olvasója minden levelet ismer, más helyzet alakul ki akkor, amikor a levelek egymást „olvassák”. (A levélregényekben a „szereplők rengeteget olvasnak [...], ami érthető, hiszen alighanem a levélregény kínálja a legjobb módot az olvasás örökös szükségességének tematizálására”.²⁶) A *Fanni' Hagymányai*-ban narratológiai hibaként értelmezett, idegen hangot megszólaltató levél

beiktatása kiváló alkalmat nyújt a „vakság” retorikájának (de Man) bemutatására. Az említett szöveg helye:

Fanni Bárány L-néhez.

Bár bűnös legyek – elszenvedem Haragodat, csak te bódog légy. Megtörtem Szavamát!
– elárútlak. Esmérted Te Gróf É-nét és mégis hallgattál. Esmér ő téged’, szeret és szán...
Kotsija mellyet éretted küld viszi ezen Levélkémet. [...]

Gróf É-né Bárány L-néhez.

Kedves Bárány!

Miért kellett ilyen szörnyű Elszánásra vetemedni? Miért nem esmért engemet jobban és miért nem bízta meg azt, a’ ki nem tsupán csak Társalkodását kedvellette egykor, de mint barátját is szerette... Én Szekeremet küldöm és kérem ne tagadja meg tőlem ide általjönni [...].²⁷

A *kocsi* és *szekér* szinonimapár azonos „valóságélemlésre” utal, ami kiemeli Fanni őszinteségével szemben a társadalmi különbségeket hangsúlyozó gróf É-né leereszkedő magatartását. A levélíró és címzett közös múltjának felidézése a másik levélből eltérő funkciót tölt be Fanni levelében: a preszuppozíció szintjére emelkedő analepszis a levélíró alanyban annak feltételezését implikálja, hogy a címmel egymás levelét olvasva egymás számára pusztán narratívából implikált olvasókká válhatnak. Bárány L-né – Devescovi Balázs interpretációjára utalva²⁸ – a Fanni képzeletében, bizalmat keltő (egyébként nem létező) levelei hatására, vele azonosított szubjektumnak nem feleltethető meg. A „félreolvasás” lehetősége különösen abban az esetben bizonytalanít el a magánéleti levelezés ön-reprezentáló lehetőségében, amikor a maga is korrespondanciára törekvő megnyilatkozó válik „vakka” egy levél olvasása során, a választ „hívó” szöveg konkrét értelmezési kényszere miatt (így a *Veszedelemes viszonyok* említett leveleiben). A ön-reprezentációt szolgáló valóságkonstrukció eleve megkonstruált valósággal kerül szembe.

„Napló” (dialógus?)

Az általam korábban vizsgált emlékirat- és vallomásszövegek keletkezési ideje a kora romantikus szubjektivitás megjelenésének temporális tapasztalatával esik egybe, amikor a szubjektum „önmagát éppen a saját történet(i-ség)e kölcsönözte *összetéveszthetetlen egyediségében*”²⁹ ismeri fel. Az önmagára visszareflektált szubjektumnak Schiller „az én és a róla alkotott kép, az én és annak reflektált képzele”: az „Ich” és a „Selbst” közötti különbségtétellel adja leírását. A tükör-metaforát alkalmazza a „beszéd megkettőződő – önmaga tárgyává és alanyává lett – szubjektum[ának]” bemutatására.³⁰ – A szerző és a szöveg által neki kölcsönözött „arc” viszonya az olvasó számára az emlékiratban/vallomásban és a levélben is tükörszerű, amennyiben a megnyilat-

kozás mint „tükörbe pillantás” pozíciójában önazonosság jellemző az elbeszélőre. A romantika, majd a posztmodern átértelmezte a tükör-metaphorát, kérdéssé tette a kép és tükörkép megfeleltethetőségét. A levél és önéletrajz tükørszerűsége akkor is fenntartható, ha ez a metafora a szemlélő önmagával való meghasonlottságának a hatására átértelmeződik. A napló műfaja az (ön)megértésnek új alakzatát kínálja fel.

A tükör-metaphora átvétele az olvasói identitásképzésben az utóbbi évek magyar irodalomtudományában lényeges vitakérdést képez. A magam napló-, szűkebben *Fanni' Hagyományai*-értelmezését kortárs recepciójának e vitához kapcsolható részletében kialakult elméleti szempontok „összeegyeztetésével” próbálom kialakítani. A „vonakoztatási rendszer” (frame of reference):³¹

(1.) K. A. A.: „Olvasatomban az írás nem pusztán egy XVIII. századi fiktív vagy valós nőalak szerelmi történetének érzelmes megjelenítése, hanem olyan diszkurzív gyakorlat, amely sajátos témák narratológiai keretbe bújtatott manipulációja. Az olvasót ideológiailag meghatározott pozíciók elfoglalására és önkéntelen internalizálására készíti. A *Fanni hagyományai* a modern polgári társadalom szubjektum-generáló gépezetének példázata.”

K.-SZ. Z.: „a posztstrukturalista szubjektumelmélet arra kényszeríti az interpretációt, hogy a szöveget az identitásalakító szemiotikai folyamatok médiumaként rögzítse”.

(2.) H. A.: „Eszerint a nő az olyan, hogy nem hiszi el, csak tettet magát, ami a lényegének tűnt, abba egyszerűen csak érdekeben áll belenyugodni. [...] Amennyiben pedig a *nyugodalom* nem más, mint az a bizonyos vőlegény, akkor Fannit a halál karjaiba vető befogadói mentalitás egyszerűen a férfi-nő oppozíciót tételező konvenciókhoz való igazodás megnyilvánulása. [...] Nem kívánom én Józsi halálát.” K.-SZ. Z.: „egy tételezett mindenkori »másik« jelrendszer (például elsősorban a nemi identitások, illetve az irodalmi intézmények: szerző, műalkotás, olvasó, kritika stb.) nem a szöveg által képződött »másikként«, hanem mintegy eleve kéznéllevőként hajtja végre azt a szubverziót, amelynek azután az értelemképzés stratégiai áldozatul esnek”.

(3.) K.-SZ. Z.: „Mind Kiss, mind Hódosy tanulmányai azt sugallják, hogy a »remix« (mint a szemiotikai-retorikai viszonylatok »újrarendezése«) előfeltételezi egy rögzített »keverőpult« meglétét. [...] a tárgyalt szövegek problémátlanul válhatnak a különböző ideológiai mechanizmusok vagy éppen a nemi identitások rendszerének egyszerű médiumaivá [...] a »tükör« az olvasói identitásképzésnek szinte kizárólagos metaforája [...] az idegenség méltányolásának hiánya [...] a befogadó más általi önmegértésének tükørszerű elképzelése: az önmegértés nem egy transzparens »másságon« keresztül történik meg, hanem a mindenkori másikkal való kiszámíthatatlan, esemény jellegű dilógusban. S minthogy a másikkal folytatott kommunikációnak hasonlóképpen nincsenek transzparens feltételei, annak leírására a »tükör« metaforája alkalmatlannak tűnik.”

Kulcsár-Szabó Zoltán recenziójának tanulságait figyelembe véve interpretációmban arra teszek kísérletet, hogy az olvasás identitásképző (önmegértő?) jellegét megtartva a szöveg idegenségével is dialógust folytassak, bár nem hiszek a be-/lejárattott „allegorézis” meghaladhatóságában, ugyanis a dialógus alapját képező önazonosságvesztés relativizálódik.

A napló – lényegét tekintve – alapvetően különbözik az önéletrajztól és levéltől abban, hogy a megnyilatkozó szövegének legfeljebb önmaga általi olvasására számíthat, „önmagának kíván jelen lenni” (K. A. A., 42.). (Figyelembe kell venni persze, hogy a XX. században az olvasói igény kiemelte a naplót a kéziratosság hagyományából, de a XVIII–XIX. században még a napló posztumusz kiadása volt szokásos.) A naplót felépítő feljegyzések, az idézett monológok autonómnak tekinthetők; a reflexiók minimális szerepe alapján a leírt eseményekkel majdnem egyidejűként foghatjuk fel őket, az evokáció aktusában egybeolvadnak az idősíkok. Kazinczy Ferenc a *Pályám emlékezetének* szövegét az emlékezést elősegítő múltbeli feljegyzései (Kazinczy kifejezésével a „reppenő papirosszeletek”) alapján hozta létre, ezeket olyan „emléknyomoknak”³² tekintve, amelyek – időbeli távolságukból adódó – heterogenitását korrekcióelvének folyamatos alkalmazásával oldotta fel a végső változat megírása pozíciójának megfelelően. Ez a transzfiguráció korjelenség, „a szavak azt a feladatot és hatalmat kapják, hogy »reprezentálják a gondolatot«. [...] A klasszikus korban a kritika, szétválasztás nélkül és teljes egészében a nyelv reprezentáló szerepére irányul.”³³ Az események asszociatív válogatása is nyilvánvalóvá teszi, hogy a *Pályám emlékezetében* „a múlt nem egzakt módon került az alkotásba, hanem jelenhez kapcsolt érzelmi összetartozásában.”³⁴ A napló funkciója evvel ellentétben abban ragadható meg, hogy az önmaga korábbi állapotáról olvasó naplóíró saját idegenségével szembesülve értse meg önmagát. Goethe *Wertherében* a következő megállapítás világít rá erre a lehetőségre: „Ma megint a kezembe került a naplóm, amelyet egy ideje elhanyagoltam. *Ámulok*, hogy milyen tudatosan, lépésről lépésre bonyolódtam bele ebbe az ügybe!”³⁵

A *Fanni’ Hagyományai* múlt századi recepciójában Prém József a szöveg referenciális vonatkozásait vizsgálva, a „napló” alakzatként kezelésére mutat előre: szerinte lehetséges, hogy „a naplójegyzetek [a szerző] saját naplójegyzetei, melyeket nem is a nyilvánosságra szánt, s később, a mikor az »Urániá«-t kiadta, a kéziratkészítés prózai kötelessége rábírta, hogy e följegyzéseit munkájába átvegye”.³⁶ Ebből az ötletből kiindulva a paratextusok egyszerre próbálják elhíttetni Fanni személyének hitelességét, és egyszerre teremtenek kapcsolatot a dokumentumokat birtokló és kiadásukat előmozdító keretbeli, valamint az Urániában *Fanni’ hagyományai*ként [sic!] nevezett részletbeli hang között. A teljes szövegből logikusan az következik, hogy a paratextusok szerzője T-ai Józsi. A főrészben Fanni – a főszólamot képező – megnyilatkozásaiban egyenes idézéssel hosszabb részletekben szólaltatja meg két

másik központi szereplő hangját. Prém József értelmezése, hogy a szöveget alkotó, eltérő időpontokban készült részleteket egyetlen személy hangjaként olvashatjuk, lehetővé teszi Báró L-né és T-ai Józsi hangjának részleges literális autotextusként (ön-idézésként) való interpretálását. A kisregényben a természet ritmusával harmonizáló lélekállapot is szoros kapcsolatot alakít ki e három központi szereplő között, „a báróné, majd T-ai oly módon kerülnek kapcsolatba Fannival, hogy [...] azonosulnak a hősnő számára lényeges értékek legfontosabbikával”.³⁷ Ha a szöveg lehetőséget ad annak bizonyítására, hogy a szerző heterogén szerepei idézéssel és metaleptikusan is kapcsolódnak, akkor Kiss Attila Atilla interpretációjával ellentétben szubverziónak³⁸ olvasható.

A *Fanni' Hagyományaiban* önmagát prezentáló heterogén, temporális individuum a „napló”-metafora jellemzőit polarizálja. A naplójegyzet készítője a naplójegyzet olvasójának pozíciójába helyezkedik át, így önmaga monológját temporalitása és heterogenitása következtében mint „idegent” olvassa. „Fanni” így reflektál erre a „más általi önmegértésre” (Jausz): „Sőt magamat is, ki magammal eggyező nem voltam, magamat – ezt a' nagy Mesét – magamnak felfejteni nem tudtam, jobban esmérem, jobban megfogom.” (186.) Csakhogy ebben az esetben az olvasó énjé, ami „nem más, mint a [monologikus szöveg] szándéka szerinti én”,³⁹ azonos a monológ énjével. – A „napló” alakzata arra világít rá, hogy a különböző ideológiai mechanizmusok vagy éppen a nemi identitások iránt fogékony olvasóban az „azonosságon belüli különbözőség” által felkínált dialógus hatására „végbemenő megértés ne pusztán saját álláspontunk előadása és érvényesítése [legyen], hanem közösséggé változás, melyben nem maradunk azok, ami voltunk”,⁴⁰ hanem „mássá” válunk.

Feltételezhető tehát, hogy a *Fanni' Hagyományaiban* – metaleptikusan összekapcsolódva – egyaránt jelen van a hangja egy férfinak és két nőnek, akiknek valójában az előbbi férfi kölcsönzi hangját, szerepükbe helyezkedve. A jelöletlen narratív szintváltások a központi szereplők személyéből adódóan férfi és női hang közötti váltást jelentenek. Az abjekciót⁴¹ implikáló egyes szám első személyű női hang megszólaltatása („amikor a biológiai nem helyét a pillanatnyi nemi szerep veszi át”⁴²), megközelíthető ennek a szövegtípusnak történeti kontextusába helyezve. Berzsenyi Dániel 1825-ben írt *Észrevételek* című tanulmánya életművének azonos dominanciájú részeként mutatja be ódáit, amelyeket Hódosy Annamária a magyar fallocentrizmus mintadarabjai közé sorol⁴³ – és egyszerű dalait, amelyeket többek között a *Víg Chloé* reprezentál: „az én gyermeki dalaim, valamint legjobb ódáim, melyek között nincs is egyéb különbség, sem koraikra, sem természeteikre nézve, mint az, hogy a dalokban a szívnek együgyű nyelvén beszéltem, az ódáiban pedig a tárgy természete szerint harsogtam.”⁴⁴ A fallocentrikus ódák és a női hangot megszólaltató szerepdal szembenállása Berzsenyininél megfeleltethető a sza-

cerdotális és ösztönös költői indíttatás szembenállásának. E szöveg „idegen-ségét” feloldhatja korabeli elvárásai horizontjának rekonstruálása. Ez Debreczeni Attila tömör megfogalmazásában így összegezhető: „[a]z érzékeny ember, legyen férfi vagy nő, olyan erkölcsiséget képvisel, amely alapvetően tér el egy még virulens értékrendtől, attól az alapvetően maszkulinnak érzékelt hősi értékrendtől, amely az arisztokratikus, udvari reprezentációt jellemezte.”⁴⁵ A nőimitáció kortárs példái, Weöres Sándor *Psychéje* és Csokonai Lili (Esterházy Péter) *Tizenhét hattyúkjá* is jelzi a nyelvi, illetve gondolkodásbeli archaizmusból adódó intertextuális többlettel ennek az írói megoldásnak a korrelevanciáját. Weöres Sándor explicit módon jelzi a szövegnek a XIX. század első évtizedeire utaló deixiseit; a *Tizenhét hattyúkkal* kapcsolatban Hódosy Annamária bizonyítja, hogy jelentős köze van Csokonai filozófiai költeményeihez.⁴⁶ – Az ilyen szöveg, létrejöttének idejétől függetlenül, mindig tartalmaz olyan implicit utalásokat, amelyek egyértelművé teszik, hogy írójuk férfi, ezáltal a nemek kettőssége soha nem marad művön kívüli paradoxon. Esterházy és Weöres Sándor szerepbe helyezkedése mutat azonban egy alapvető eltérést akár Csokonai *Szegény Zsuzsi, a táborozáskor* vagy Berzsenyi Dániel *Víg Chloé* című költeményétől, akár a *Fanni’ Hagyományaitól*: az utóbbi művek fiktív hősnője egyszer sem mutatja magát olyan, kifejezetten erotikus testhelyzetben, amilyenben egy férfi lát szívesen egy nőt.⁴⁷

A szubjektum önmaga idegenségével folytatott kommunikációja Julia Kristeva pszichoanalitikus magyarázata alapján az elfojtással hozható kapcsolatba.⁴⁸ Evvel összefüggésben az applikált Gessner-idézet Nárcisz-motívuma (és ennek Hódosy által javasolt Barbara Johnson-i interpretációja) a Prém nyomán újraolvasott kisregényben szintén új értelmet nyer. „Nem két ember egyesülése forog kockán, hanem egyikük nárcisztikus öntudatra ébredése. Ebben a nárcisztikus rendszerben a nemek közti különbség szimmetrián alapul. A beszélő nem tudna valaki olyasvalakit szeretni, aki nem szimmetrikus ellenpárja, azaz férfiasságának bizonyítéka.”⁴⁹ Máshol magának a megnyilatkozóknak a férfi(as)sága is megmutatkozik, amikor „a Fallosz bírása tulajdonságból állapotá minősül át”:⁵⁰ „Így ért az Estve. Besetétedett már, én bús’ Merevedésemben így feküdtem” (274.). Ezt a – szó szemiotizálódását példázó – mondatot kifejezetten groteszk lenne egy kasztrációs komplexussal küzdő nő hangjaként értelmezni, aki „ödipális problémáit azzal oldja meg, hogy elfogadja, neki nincs fallosza”.⁵¹ – A kisregényben a szerepváltások összefüggésbe hozhatók a napszakok váltakozásával: „Minden rossz Éjjelim” Félelmeit öszveolvasztva, minden Kínok’ Gyötrelmeit öszveragasztva, sem találok képét az Éjjnek, mely azt az Estvét követte, mellyen Leveleimet írtam... Rettenetes Álmok, rút Ijesztő képek terjesztették ki felettem Denevérszárnyaikat... Hideglelős volt Erem’ Járása, Fejem nehéz és forró, és minden rettenetes Álmom foglalattya... – Ó... Elijedtem magamtól, midőn a’ Tűkör elejébe léptem.” (266.). A nőiség fiktív megélése az álommal egyenértékű.

A prozopopeiának, a szubjektum nyelvi konstituálódásának a műfaji különbségek alapján elkülöníthető változatai: a reprezentáció, a korrespondancia és a szubverzió. Az önéletrajz, az emlékirat és a vallomás szerzője az emlékezésbeli pozíció és a nyilvánosság-szerep által meghatározva „beszéli el magát”, a (magánéleti) levelezés interszjektív komplexumaiban a megnyilatkozást adott személynek történő korrespondancia irányítja. A nem publikálásra szánt napló lehetőséget ad arra, hogy a feljegyzéskészítő, „arco(ka)t adva” magának, ellenálljon az önazonosságát biztosító társadalmi pozícióknak, így megnyilvánuló heterogenitása saját „idegenségével” szembeníti. A „napló”-alakzat ennek az „idegenségnek” recepcióesztétikai lehetőségét világítja meg. E lehetőséget felhasználó interpretációm sikerének konklúzióbeli rögzíthetőségét illetően azonban csak szkeptikusan nyilatkozhatom.

1 Vö. KISS Attila Atilla, *A jel-ölő szubjektum(a)* = HÓDOSY Annamária, *Remix*, Szeged, 1996, 30–34. és az ott található bibliográfia.

2 „A szubjektivitás kialakulásának feltétele, hogy a szubjektum elfoglalja azokat a társadalmi pozíciókat, amelyekből az önazonosság valaméhez képest nyelvileg, tehát kizárólag a diszkurzív társadalmi működéseken keresztül állítható.” – KISS Attila Atilla, *i. m.*, 30.

3 A különböző időpontokban készült extratextuális elemek (fényképek) önéletrajzba illesztésének ellentmondásosságára l. Paul JAY, *Posing, Autobiography and the Subject of Photograph = Autobiography – Postmodernism*, szerk. Kathleen ASHLEY, Leigh GILMORE, Gerald PETERS, Boston, 1994, 191–211.

4 Cynthia CHASE, *Arcot adni a névnek. De Man figurái*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3, 112.

5 Paul de MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, *uo.*, 94.

6 „[...] a megélt élet maga – s ez az anyag, amiből minden történet szövődik – csak elmúlásával nyer közölhető formát.” Walter BENJAMIN, *A mesemondó* = Uő, *Kommentár és prófécia*, Bp., 1969, 107.

7 L. Paul RICOEUR, *Az én és az elbeszélt azonosság*, ford. JENEY Éva = Uő, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., 1999, 373–413. A kifejezés értelmezésére: ANCSEL Éva, *Az élet mint ismeretlen történet*, Bp., 1995, 98.

8 Vö. Georg MISCH, *Geschichte der Autobiographie*, IV., Frankfurt am Main, 1969, 930.

9 Idézi: SZÁVAI János, *Az önéletrajz*, Bp., 1978, 35.

10 KOVÁCS Sándor Iván, *Az első erdélyi remekíró: Bethlen Miklós*, It, 1999, 4, 501.

11 BÀN Imre, *Bethlen Miklós Önéletrajza*, I–II, It, 1957, 233.

12 Aurelius AUGUSTINUS, *Vallomások*, ford. dr. VASS József, Bp., 1995, 263.

13 Paul RICOEUR, *A történelem és a fikció kelesztődése*, ford. JENEY Éva = Uő, *i. m.*, 368–369.

14 A két szöveg konkordanciájának, a *Napló* kiadástörténeti-filológiai elemzésének eredményét l.: MEZEI Márta, *Magamat ragyogtatom*. Közelítések a *Fogságom* naplójához, ItK, 2000, 3–4, 437–439.

15 Aurelius AUGUSTINUS, *i. m.*, 263–264. SZÁVAI János (*i. m.*, 70–71.) idézi az Augustinust implicit módon cefalni próbáló Jean Piaget-t: „emlékeink felidézésekor [...] a befogadáskor jellé alakult s egy összefüggérendszerbe beépült információ ellentétes utat jár be, vagyis visszanyeri eredeti formáját [...] az időközben szerzett tapasztalatok eredményeképp hézagos emlékek újjászerveződnek és kiteljesednek”, akinek azonban gondolatmeneete inkább megerősíti Augustinus elméletét.

16 KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, Bp., 2000, 25. (Kiem. tőlem, B. K.)

17 Max HORKHEIMER–Theodor W. ADORNO, *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek*, ford. GLAVINA Zsuzsa, Bp., 1990, 107.

18 KOVÁCS Sándor Iván, *Mikes Kelemen = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II.*, szerk. uő, Bp., 2000, 590.

19 BÓDI Katalin, *Narrato-poétikai vizsgálódások az érzékenységre magyar napló- és regényirodalmában*, It, 1999/4, 535.

20 Laclos levélregényének részletét: „[...] maga mindent kimond, amit gondol, és nem mond ki semmit, amit nem gondol. [...] Írás közben mindig gondoljon arra, hogy nem a maga passziójára, hanem másvalakinek ír. Tehát nem az a fontos, hogy megmondja, amit gondol, hanem az, hogy amit ír, tessék.” (Choderlos de LACLOS, *Veszedelemes viszonyok*, ford. ÖRKÉNY István, Bp., 1998, CV. levél) – Roland Barthes a következőképpen kommentálja: A *Veszedelemes viszonyok*-beli márkiné „nem szerelmes” ő a megfelelésre, a korrespondanciára pályázik [szójáték: megfelelés és levelezés – a ford.], [...] vagyis bizonyos pontokon alaposan meg kell vizsgálnia a Másik képét, és a levél ezekhez a pontokhoz próbál közel férközni.” (Roland BARTHES, *Beszéd-töredékek a szerelemről*, ford. ALBERT Sándor, Bp., 1998, 191–192.) Mikes Kelemen ugyancsak találó megfogalmazása a korrespondanciáról: „Csaknem minden ember ír levelet, de nem minden tud olyat írni, hogy tessék. Vannak olyasok, akik leírják, amit akarnak mondani, de a’ csak száraz, sóatlan és ízetlen; némelyek pedig len legkisebb dolgot is úgy fel tudják ékesíteni, olyan ízt adnak annak, hogy tetszik.” (MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*, kiad. és bev. SZIGETI József, Bukarest, 1955, 56. sz., 1724. szept. 14.)

21 Nicolae BALOTĂ, *Abszurd irodalom*, ford. ZIRKULI Péter, Bp., 1984, 56–57.

22 Dorrit COHN, *Áttetsző tudatok*, ford. CSERESZNYÉS Dóra = *Az irodalom elméletei II.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1996, 185.

23 A XVIII. század Európában a „levél évszázada”, az embereknek ekkor életszükségletükké vált a levelezés. Ez szoros összefüggésben van a nyilvánosság kialakulásával, amely elsősorban a magánszféra fórumaihoz kötődik – a tudományos egyesületek, a Lese-kabinetek, az asztaltársaságok tagjai, a szalo-

nok, a kávéházak, a társaséletet teremtő nemesi kúriák látogatói között kibontakozó levelezés megteremtheti, helyettesítheti, pótolhatja az ekkor formálódó nyilvánosságot. Eerre vezethető vissza a levelekben kezdettől megmutatkozó kettősség: „a magánéleti rendeltetést közéleti igény szövi át”. Így lesz a levelezés nyilvánossága „a polgári társadalmi funkciók reprezentációja. [...] Az egyén egyre inkább tudatosítja a társadalom fölé emelkedő, korrigáló, alakító nyilvánosság-szerepét: a levelezésben evvel az öntudattal demonstrálja törekvéseit.” (A fenti idézetekre és gondolatmenetre l. MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levélezésben*, Bp., 1994, 6–9.)

Walter Benjamin *Német emberek* című levélgyűjteménye a levél emlékműve. „Az, hogy Goethe – Benjamin szép szóhasználatával – kései leveleiben saját benső világát még csak mint önmaga írni teszi közzé, előlegezi a történelem ítéletét a levélről mint formáról. Ez a forma elavult; aki még képes gyakorolni, ősi képességekkel bír; tulajdonképpen többé már nem lehet levelet írni.” (Theodor W. ADORNO, *Utószó* = Walter BENJAMIN, *Német emberek. Levélgyűjtemény*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., 1984, 158.)

24 MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levélezésben*, Bp., 1994, 19.

25 Idézi: MEZEI Márta, *i. m.*, 84–85.

26 Paul de MAN, *Allegória (Julie)* = Uő, *Az olvasás allegóriái*, ford. FOGARASI György, Szeged, 1999, 260–261.

27 *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, 1999, 273–274.

28 DEVESCOVI Balázs, *A mítosz és Fanni*, [diskurzíválás], szakdolgozat, kézirat, 1998, 73–96.

29 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költészet és dialógus (A lírai művek befogadásának kérdéséhez)* = Uő, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., 2000, 136.

30 Gondolatmenetét összefoglalja: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *i. m.*, uo.

31 A kritikatörténet vizsgálatának e módszerére l. Barbara JOHNSON, *A vonatkoztatási rendszer: Poe, Lacan, Derrida* = *Testes könyv II.*, Szeged, 1997, 141–193. A jelen polémia értelmezése nagyobb körülmények között, mivel a *Fanni’ Hagyományai* esetében irodalomelméleti módszertanok (posztstrukturalizmus és recepcióesztétika) kerültek szembe egymás-

sal. A szövegek: KISS Attila, *Forró hideg falatok. A Fanni-féle szubjektum-generátorról* (K. A. A.), HÓDOSY Annamária, *A női vék célja avagy „Nimfomán innen, Kármán túl”* (H. A.) = *Fanni hagyományai*. DEKONFERENCIA II., szerk. ODORICS Ferenc, SZILASI László, Szeged, 1995, 25–33., 79–87.; KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, „Többféleképpen kellene mindent olvasni”, *Literatura*, 1997/3, 323–325. (K.-Sz. Z.)

Kulcsár-Szabó Zoltán későbbi tanulmányában mutatja be egy értelmezett szöveg újraértelmezése segítségével Hódosy interpretációjának korlátait, Paul de Man híres Jauss-kritikáját („[...] metodológiájának horizontja, mint minden metodológiáé, korlátozott, s e korlátok nem hozzáférhetőek saját analitikus eszközei révén.” – Paul de MAN, *Bevezetés = Hans Robert JAUSS, Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Bp., 1997, 419.) „visszafordítva”, l. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Allegorézis, ismétlés, dialógus*, It, 1998/1–2, 149–163.

32 A fogalomra l. Paul RICOEUR, *Emlékezés – felejtés – történelem*, ford. RÓZSAHEGYI Edit = *Narratívák 3.*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., 1999, 57.

33 Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., 2000, 99–101.

34 Z. SZABÓ Zoltán, *Kazinczy Ferenc*, Bp., 1984, 292.

35 Johann Wolfgang GOETHE, *Az ifjú Werther szenvedései*, ford. BOR Ambrus, Bp., 1995, 46. (a kiemelés tőlem való – B. K.)

36 PRÉM József, *Kármán József és Faludi Ferenc életrajza*, Pozsony, Bp., 1885, 6.

37 SZILÁGYI Márton, *Hatás és hagyomány: A Fanni Hagyományai = Uő, Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998, 384.

38 A szubverzióban a szubjekció (‘alárendelés’) 2. jegyzetpontonban definiált működésével ellentétes módon konstruálja meg magát az egyén a nyelv által.

39 Heinz SCHLAFFER, *Die Aneignung von Gedichten*, *Poetica XXVII.* (1995) 1–2, 38.

40 Hans-Georg GADAMER, *Was ist Wahrheit?*, idézi: Uő, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., 1984, 264.

41 L. GYIMESI Tímea, *Az abject Julia Kristeva szubjektum-felfogásában*, Helikon, 1995, 1–2, 140–142.

42 HÓDOSY Annamária, *Homotextualitás = Remix*, 167.

43 HÓDOSY Annamária, *Ha a pallost felváltja a Magnum = Remix*, 102.

44 Idézi és a verssel való összekapcsolásának lehetőségét felveti: BÉCSY Ágnes, „Halljuk, miket mond a lekötött kalóz”. *Berzsenyiversek elemzése, értelmezése*, Bp., 1998, 187.

45 DEBRECZENI Attila, „Érzékenység” és „érzékeny irodalom”, *It*, 1999, 1, 17.

46 HÓDOSY Annamária, *Száll a hattyú... (Csokonai Lili és az intertextualitás)*, Tiszatáj, 1993, 10, 67.

47 Ilke MOLENKAMP-WILTINK, *A női perspektíva szerepe Weöres Sándor Psyché és Esterházy Péter Tizenhét hattyúk című művében*, Jelenkor, 1994, 6, 533.

48 Vö. Julia KRISTEVA, *Strangers to Ourselves*, ford. Leon S. ROUDIEZ, New York, 1991, 183–184.

49 Barbara JOHNSON, *A kritikai különbözőség: BartheS/BalZac*, ford. HEGYI Pál, Helikon, 1994, 1–2, 146, a tanulmány részletének a *Fanni hagyományaira* való alkalmazását felveti: HÓDOSY Annamária, *A női vék célja* = i. k., 26.

50 HÓDOSY, *Homotextualitás*, uo.

51 Elizabeth GROSZ, *Szexuális viszonyok = Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*, szerk. CSABAI Márta, ERŐS Ferenc, Bp., 1997, 199.

A merevedés szó kapcsán rögtön elejét venném a filológusok esetleges akadémikuskodásának (vö. például SZILÁGYI Márton, *A deKONCEPCIÓK SZABADSÁGA*, Jelenkor, 1998, 7–8, 844.: „Szakmailag meggyőző-e például a szóértelemezéseket mindig a – saját tapasztalatom szerint – történeti szemantikai kérdések iránt rendkívül kevésbé érzékeny nagyszótáraink alapján megadni, egykorú példák megnézése helyett?”). Ahogy a Fallosz a péniszhez képest, a merevedés az erekcióhoz képest elvontabb fogalom, jelentésük nem fedi le teljesen egymást. Az ilyen jelentés egy XVIII. századi szövegben is megengedhetően kölcsönözhető a merevedés szónak.